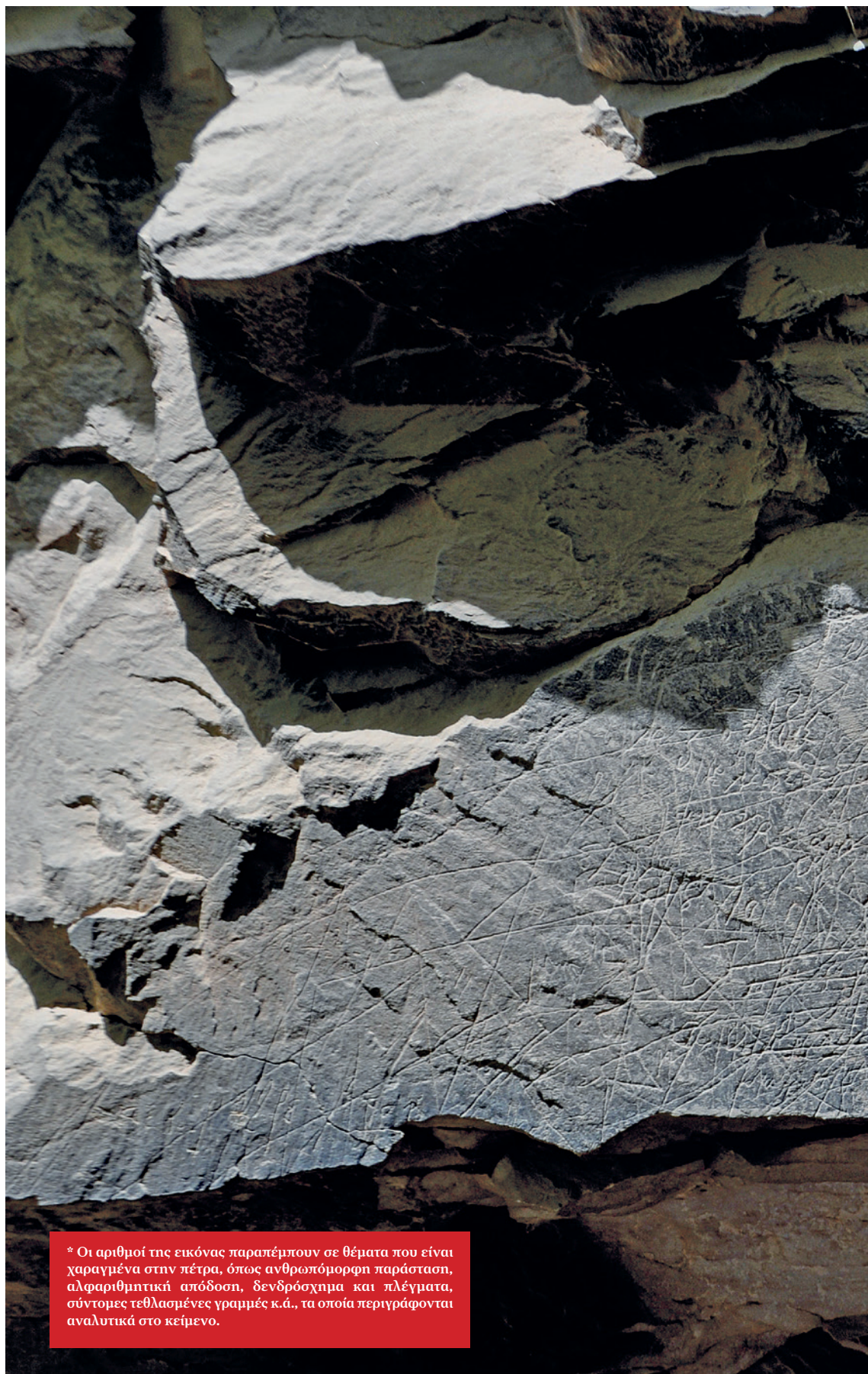
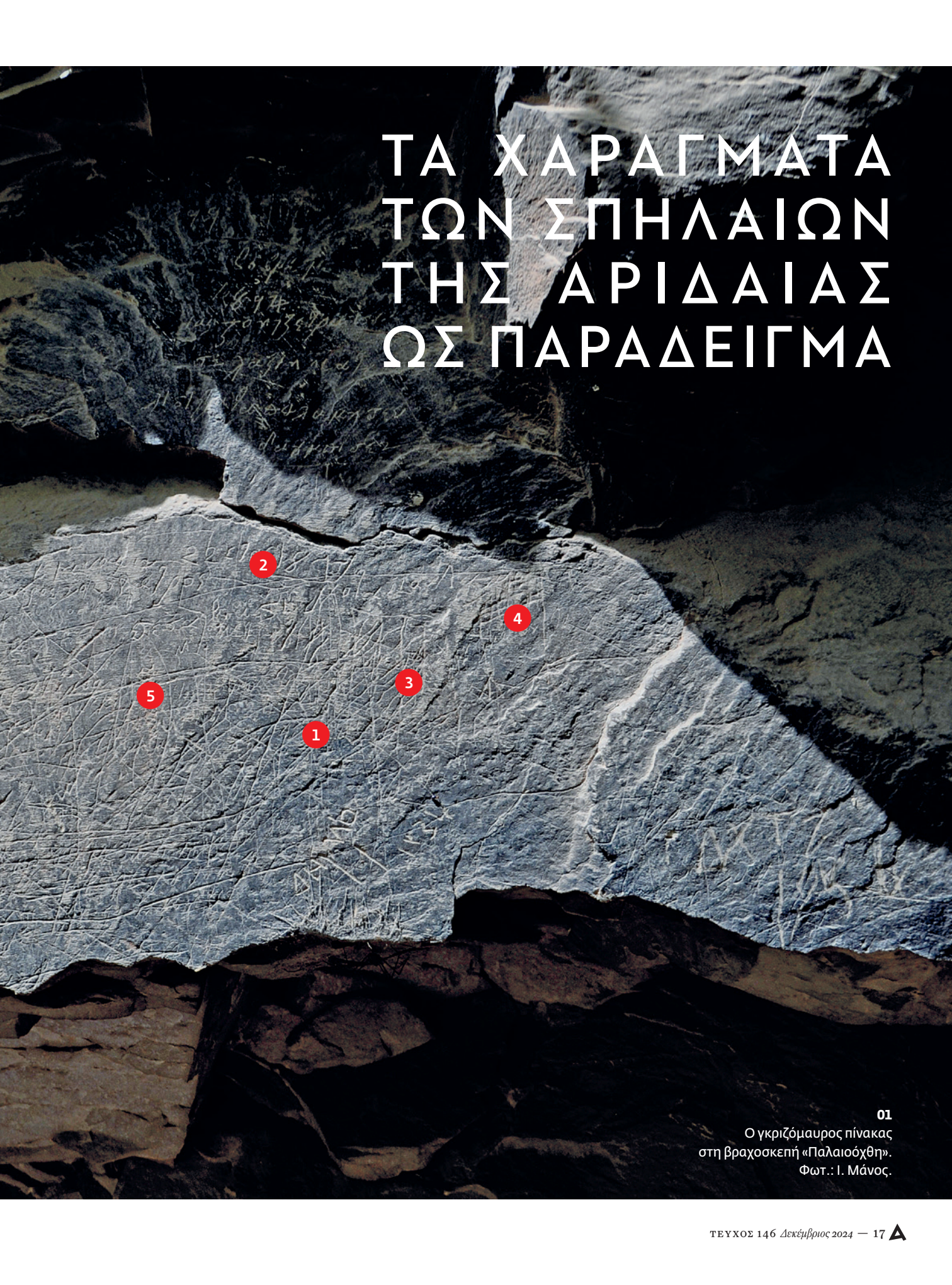

* Οι αριθμοί της εικόνας παραπέμπουν σε θέματα που είναι χαραγμένα στην πέτρα, όπως ανθρωπόμορφη παράσταση, αλφαριθμητική απόδοση, δένδρoςχημα και πλέγματα, σύντομες τεθλασμένες γραμμές κ.ά., τα οποία περιγράφονται αναλυτικά στο κείμενο.

ΤΑ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΙΔΑΙΑΣ ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

01

Ο γκριζόμαυρος πίνακας
στη βραχοσκεπή «Παλαιοόχθη».
Φωτ.: Ι. Μάνος.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Η σχηματοποίηση είναι το αποτέλεσμα της αφαιρετικής ικανότητας του ανθρώπου. Αυτή η ικανότητά του να παράγει μορφές που δεν είναι ρεαλιστικές διαπιστώνεται ήδη στα πρώτα ίχνη που άφησε σε επιφάνειες όπως τα οστά και η πέτρα. Μοτίβα τόσο απλά όσο οι γραμμές, οι κύκλοι, τα τετράγωνα και τα πλέγματα αποκτούν διαφορετική σημασία από αυτήν του σχήματός τους. Στις αρχαιότερες μαρτυρίες αυτού του φαινομένου περιλαμβάνονται μικρά θραύσματα οστών που φέρουν μια σειρά από εγχοπές γνωστές ως SAM (Συστήματα Τεχνητής Μνήμης)¹, τα οποία είναι τρόποι καταγραφής, αποθήκευσης, επεξεργασίας και μετάδοσης πληροφοριών². Πρόκειται για κάποιου είδους απαρίθμηση, με την κάθε εγχοπή να αντιπροσωπεύει ένα αντικείμενο ή μια ομάδα αντικειμένων. Η παλαιολιθική τέχνη στα τοιχώματα των σπηλαίων διαθέτει επίσης αυτό το είδος σημάτων, με περισσότερο ή λιγότερο σύνθετα γεωμετρικά σχήματα δίπλα σε ζώα. Αποκτούν αυτόματα ένα νόημα διαφορετικό από το ρεαλιστικό.

Η Νεολιθική περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονο συμβολισμό, ο οποίος εκφράζεται με την ειδωλοπλαστική και τη μετατροπή ρεαλιστικών μορφών σε απλά σχήματα, κυρίως σε πηλό και σε πέτρα. Είναι τόσο πολλά τα σχέδια που εμφανίστηκαν στην πέτρα ώστε έχει προταθεί η υπόθεση μιας «επανάστασης των συμβόλων»³ η οποία προηγήθηκε του τεχνολογικού, οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού που είναι γνωστός ως «νεολιθικοποίηση». Αυτή η σχηματοποίηση μπορεί να παρατηρηθεί στην επιφάνεια των αγγείων με τη μορφή εγχάρακτων ή ζωγραφικών διακοσμήσεων. Η σχηματική γραφική έκφραση εμφανίστηκε με τις γεωργικές κοινωνίες της Μέσης Ανατολής τη 10η–9η χιλιετία π.Χ., στη συνέχεια διέσχισε την Ευρώπη, εμπλουτισμένη από τις αλληλεπιδράσεις, και έφτασε στη δυτική Μεσόγειο. Ζωγραφισμένα σχηματικά σχέδια συναντώνται στην Ιταλική Χερσόνησο, τη νοτιοανατολική Γαλλία και την Ιβηρική Χερσόνησο.

Διαπιστώνουμε ότι η σχηματοποίηση συνίσταται στη μετατροπή μιας ρεαλιστικής μορφής σε σύμβολο μέσω μιας διαδικασίας απλοποίησης σε σημείο που η προκύπτουσα παράσταση να μην έχει καμία ουσιαστική σχέση με την αρχική. Έτσι, μια γραμμή μπορεί να αναπαριστά μια ανδρική μορφή, ενώ μια αψίδα μπορεί να αντιστοιχεί στην εικόνα ενός ειδώλου. Ωστόσο, το σύμβολο από μόνο του δεν είναι αρκετό. Παρατηρούνται επαναλαμβανόμενες συσχετίσεις μεταξύ ορισμένων σχεδίων και γίνεται αντιληπτό ότι αυτές οι συσχετίσεις έχουν συγκεκριμένο νόημα. Για τον λόγο αυτό, μπορούμε να μιλήσουμε για μια «γραφική» έκφραση: τα σχέδια συσχετίζονται σύμφωνα με μια συγκεκριμένη σύνταξη⁴.

Ωστόσο, η διαδικασία της σχηματικής και συμβολικής γραφικής έκφρασης, με την απλούστευση και τη συσχέτιση των μορφών, επανεμφανίστηκε σε διαφορετικές περιόδους, κυρίως στο τέλος του Μεσαίωνα. Πρόκειται για μορφές που χαράσσονται επιδερμικά στην επιφάνεια των παρειών των βραχοσκεπών και είναι γνωστές ως «γραμμικές σχηματικές χαράξεις»⁵. Συνέχισαν να εμφανίζονται μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, παρόλο που το εικονογραφικό σώμα γινόταν φτωχότερο⁶. Ένας από εμάς (Ιωάννης Μάνος) αναγνώρισε κάποια ύστερα παραδείγματα σε βραχοσκεπές στην Αριδαία.

ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΑΡΕΙΩΝ

Ο άνθρωπος πάντα χρησιμοποιούσε τις σπηλιές για να εκμεταλλευτεί τον ζωτικό τους χώρο. Τα διανοιγμένα στον βράχο σπήλαια αποτελούσαν μέρος του δικτύου των θέσεων που αξιοποιούσε στην καθημερινή του ζωή. Χρησιμοποιούνταν για την εξόρυξη πρώτων υλών ή για την ταφή των νεκρών. Κατά τη Νεολιθική περίοδο, ορισμένα σπήλαια χρησιμοποιούνταν για τον σταβλισμό των ζώων. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, ο άνθρωπος χρησιμοποίησε τις βαθιές στοές των σπηλαίων για την τέχνη των σπηλαιολογραφημάτων. Επίσης, χάραξε και ζωγράφισε μορφές στους χώρους κοντά στις εισόδους για να επωφεληθεί από τον φυσικό φωτισμό.

02

Χάρτης της περιοχής των σπηλαίων και βραχοσκεπών στο ρέμα Νικολάου Αριδαίας. Απεικόνιση: Ι. Μάνος.

Σε πολλά μέρη, τα σπήλαια που περιείχαν νεολιθικά σπηλαιογραφήματα επαναχρησιμοποιήθηκαν στους ιστορικούς χρόνους. Οι δημιουργοί των χρόνων αυτών χάραξαν επιδερμικά σύμβολα στην παρειά του βράχου, μιμούμενοι συχνά το σχήμα του μηνύματος που είχαν απεικονίσει πριν από αυτούς οι Νεολιθικοί. Πρόκειται για μέρη τα οποία δεν χρησιμοποιούνται για διαμονή, αλλά οι άνθρωποι τα επισκέπτονται για συγκεκριμένο σκοπό. Ο σκοπός των δημιουργών των ιστορικών αλλά και των νεολιθικών χρόνων δεν είναι να διακοσμήσουν καλλιτεχνικά τον χώρο, αλλά να σηματοδοτήσουν το πέρασμά τους, το οποίο μπορεί να συνδέεται με κάποια τελετουργική πρακτική. Όπως και στη νεολιθική σχηματική έκφραση, οι μορφές είναι οργανωμένες και συνδέονται με κανόνες. Το συντακτικό σύστημα χρησιμοποιεί κύρια σύμβολα και σύμβολα προστιθέμενης αξίας που συνοδεύουν τα κύρια σύμβολα και συσχετίζονται με αυτά για τη δημιουργία ενός θέματος. Τα κύρια σύμβολα στις γραμμικές σχηματικές χαράξεις είναι έμβια όντα (άνθρωποι, ζώα) που συνοδεύονται αδιακρίτως από τρία δευτερεύοντα σχήματα (ηλιόμορφο μοτίβο, τεθλασμένη γραμμή και φοινικόφυλλο).

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Η εγγύτητα κύριου και συνοδευτικού συμβόλου αποτελεί επομένως ένδειξη συμπληρωματικότητας. Αυτή η μεθοδολογική προσέγγιση των παρειικών απεικονίσεων καθιστά δυνατή την ερμηνεία της λειτουργίας του γραφικού φαινομένου και τη δημιουργία ενός σημείου αναφοράς για σύγκριση. Βέβαια, η έλλειψη συστηματικής καταγραφής, μελέτης και ανάλυσης των ιστορικών γραμμικών γραφικών παραστάσεων σε σταθερό υπόβαθρο στον βορειοελλαδικό χώρο δεν μας επιτρέπει μέχρι στιγμής να καταλήξουμε σε διαπιστώσεις και ερμηνείες. Το πρόβλημα της σχηματικής γραμμικής τέχνης στα σπήλαια του βορειοελλαδικού χώρου εντείνεται από την έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων. Κατά συνέπεια, η χρονολόγηση των έργων βασίζεται στην παρουσία χαρακτηριστικών στοιχείων που σχετίζονται με τις αναπαραστάσεις και στη μεθοδολογική προσέγγιση και έρευνα που αφορά τη Δυτική Μεσόγειο από έναν από εμάς (Philippe Hameau).

ΤΟ ΓΕΩΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ ΑΡΙΔΑΙΑΣ⁷

Τα σπήλαια στο φαράγγι του ρέματος Νικολάου, στην περιοχή των Λουτρών Αριδαίας, διανοίγονται σε κρυσταλλικούς ασβεστόλιθους Μαιστριχτίου της Πελαγονικής Ζώνης. Στη συγκεκριμένη περιοχή παρατηρείται πολυρηγμάτωση και υφίσταται αξιόλογη συγκέντρωση υπόγειων μορφών διάλυσης του ασβεστολιθικού πετρώματος. Κατά θέσεις εμφανίζονται τραβερτινικές αποθέσεις και πηγές θερμομεταλλικών νερών. Το σύμπλεγμα σπηλαίων των Λουτρών Αριδαίας παρουσιάζει σημαντικό γεωλογικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Υπάρχουν σπήλαια με δεδομένο παλαιοντολογικό περιεχόμενο, ενώ σε πολλές περιπτώσεις είναι εμφανής η ανθρώπινη παρουσία. Τα μεγαλύτερα σπήλαια της περιοχής είναι η «Αρκουδοσπηλιά», το «Σπηλαιοβάραθρο» και η «Αποθήκη Ανταρτών». Ένα σύμπλεγμα από περίπου δεκαπέντε σπήλαια και σπηλαιοέγκοιλα έχει διαμορφωθεί στους ασβεστόλιθους του φαραγγιού της περιοχής. Ορισμένα από αυτά χρησιμοποιούνται από τον άνθρωπο με μεγαλύτερη έμφαση κατά τη Νεολιθική περίοδο και τη Βυζαντινή-Μεταβυζαντινή εποχή για διάφορες δραστηριότητες (εικ. 2).

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΒΡΑΧΟΣΚΕΠΩΝ

Στη μελέτη που εκπονήσαμε, επικεντρωθήκαμε σε δεδομένα των παρειών της βραχοσκεπής «Έγκοιλο Α» κοντά στο σπήλαιο «Σπηλαιοβάραθρο» και των παρειών της βραχοσκεπής «Παλαιόχθη». Οι βραχοσκεπές χωροθετούνται στη βόρεια πλευρά του φαραγγιού. Σε κοντινή απόσταση διερχόταν δρόμος που συνέδεε την πεδιάδα της Αριδαίας με τη Βόρεια Μακεδονία. Στην ίδια πλαγιά και σε μικρή απόσταση από τις προαναφερθείσες βραχοσκεπές, χωροθετείται το σπήλαιο

«Αρκουδοσπηλιά», το οποίο φιλοξενεί αναβλύζουσα πηγή στο εσωτερικό του, με νερό που θεωρείται αγιασμένο και ιαματικό⁸. Όπως συμβαίνει και σε άλλες ιαματικές πηγές και «αγιάσματα», ο επισκέπτης αφήνει εντός του σπηλαίου μέρος του ρουχισμού του, απαλλάσσεται με αυτό τον συμβολικό τρόπο από την «ασθένεια» και βγαίνει από το σπήλαιο «θεραπευμένος». Τα σπήλαια συνδέονται με τα θερμά ιαματικά λουτρά της περιοχής, τα οποία αποτελούν διαχρονικό προσορισμό των ανθρώπων με σκοπό μέσω της λουτροθεραπείας να μεταβούν από μια κατάσταση σε μια άλλη. Η πρόσβαση στις αναφερόμενες βραχοσκεπές και τα σπήλαια από τον χώρο των θερμών πηγών είναι δύσκολη εξαιτίας του έντονου ανάγλυφου.

ΤΑ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Βραχοσκεπή «Έγκοιλο Α»

Η περιοχή των παρειακών χαραγμάτων είναι σχετικά επίπεδη, αλλά κατακερματισμένη σε πολλαπλές επιφάνειες, με τις ενδείξεις Α έως Γ, που χωρίζονται από ρωγμές (εικ. 3). Η συνολική επιφάνεια είναι τετράγωνη με πλευρές 0,60 μ. Ο ασβεστόλιθος είναι φυσικά οξειδωμένος και το χρώμα του κυμαίνεται από καφέ έως κοκκινωπό καφέ. Τα παρειακά χαραγμάτα καταλαμβάνουν το κέντρο της περιοχής, με μεγαλύτερη συγκέντρωση σχημάτων στους χώρους C και D⁹ (εικ. 4-6). Τα περισσότερα έχουν κατασκευαστεί χαράσσοντας επιδερμικά την επιφάνεια του υποστρώματος με την άκρη ενός καρφιού ή μιας λεπίδας μαχαιριού. Μερικά, πιο πρόσφατα, έγιναν με απόξεση, πιθανά με ένα απλό βότσαλο. Πρόκειται για τα σχέδια στις εικόνες 4.2 και 4.6. Το τελευταίο πιθανόν αντιπροσωπεύει το έμβλημα του σφυριού. Αν και τα γραμμικά σχηματικά σχέδια σπάνια είναι ρεαλιστικά, η ομάδα των κάθετων γραμμών (εικ. 4.1) θα μπορούσε ενδεχομένως να αναπαριστά

03

Γενική διάταξη των ρηγματωμένων επιφανειών του πίνακα στη βραχοσκεπή «Έγκοιλο Α».
Φωτ.: Ι. Μάνος. Επεξεργασία: Ph. Hameau.

04

Η επιφάνεια C του πίνακα
στη βραχοσκεπή «Εγκοίλο Α».
Φωτ.: Ι. Μάνος. Επεξεργασία:
Ph. Hameau.

05

Η επιφάνεια D του πίνακα
στη βραχοσκεπή «Εγκοίλο Α».
Φωτ.: Ι. Μάνος. Επεξεργασία:
Ph. Hameau.

06

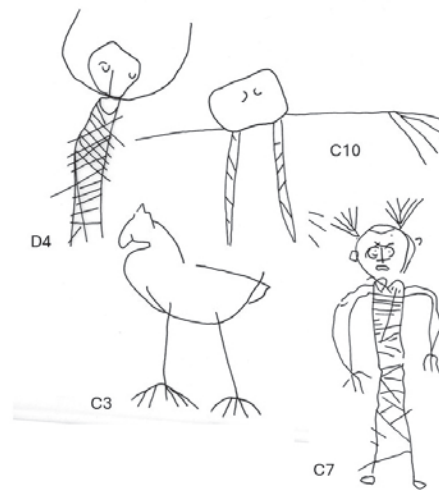
Σχεδιαστική αποτύπωση
παρασκευασμένων
στη βραχοσκεπή «Εγκοίλο Α».
Σχέδιο: Ph. Hameau.

τα στάχυα σιταριού σε συσχέτιση με το δρεπάνι. Όλα τα σχέδια είναι πολύ μικρά, εκτός από μερικές συστοιχίες γραμμών που διατρέχουν τους χώρους με χάραξη και επικαλύπτουν τα παλαιότερα σχέδια. Οι γραμμές αυτές είναι ένα επαναλαμβανόμενο στοιχείο που παρατηρείται σε πολλές τοποθεσίες. Πιθανόν να μην έγιναν για να καλύψουν ή να καταστρέψουν τις προηγούμενες μορφές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αποτελούν περισσότερο μια δήλωση διέλευσης από τον χώρο όπως και μια επιβεβαίωση των θεμάτων που είναι ήδη παρόντα. Αξίζει να σημειωθεί, για παράδειγμα, ότι δεν καταστρέφουν στην ουσία τις ανθρωπόμορφες παραστάσεις.

Οι χαράκτες γνωρίζουν τα σχέδια που πρέπει να αποτυπωθούν, αλλά δυσκολεύονται να τα χαράξουν, λόγω της σκληρότητας του υποστρώματος και αναμφίβολα επειδή δεν έχουν την τεχνική εμπειρία να τα αποδώσουν. Υπάρχουν επίσης μορφοκινητικές δυσκολίες, όπως διαπιστώνεται από τα ατελή σχέδια, καθώς αυτά συναντούν τα φυσικά όρια της επιφάνειας. Ο δημιουργός τους δεν ήταν σε θέση να υπολογίσει τη χάραξη των σχεδίων και να τα εντάξει σε μια δεδομένη επιφάνεια (εικ. 4.12 και 4.13). Οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις είναι πολύ μικρές και

ο όγκος του σώματος και των χεριών υποδεικνύεται από εσωτερικές γραμμώσεις. Ενώ ορισμένες μορφές είναι ανατομικά ρεαλιστικές (εικ. 4.7 και 6.C7), άλλες είναι αδρά σχεδιασμένες, όπως ένα κεφάλι με άκρα που εκτείνονται από αυτό (εικ. 4.10 και 6.C10) ή ένα κεφάλι που δεσπόζει πάνω σε μια τριγωνική ενδυμασία (εικ. 5.3).

Ορισμένα στοιχεία φέρουν όλες τις εγχάρακτες μορφές πιο κοντά στο γραμμικό σχηματικό σώμα, όπως οι τεθλασμένες γραμμές πάνω από άλλες μορφές (εικ. 4.4), ένα μοτίβο φοινικόφυλλου πάνω από το κεφάλι μιας ανθρωπόμορφης μορφής (εικ. 5.3) και τα ανοιχτά ή κλειστά πλέγματα κοντά στις μορφές (εικ. 5.5, 5.6 και 5.4). Το φοινικόφυλλο είναι ένα μοτίβο «προστιθέμενης αξίας» που υποδηλώνει την ιδιότητα του ατόμου. Τα λεγόμενα μοτίβα «πρόσοψης» (εικ. 4.12 και 4.13) είναι επίσης γνωστά από άλλες θέσεις, αλλά η ερμηνεία τους παραμένει αβέβαιη. Μερικές φορές αναπαριστούν το περίγραμμα μιας πρόσοψης κτιρίου, εξ ου και το όνομά τους. Το γραμμικό εικονογραφικό σώμα του εξεταζόμενου συνόλου είναι ελλιπές. Μια μεταγενέστερη χρονολόγηση αυτής της ομάδας, από τον 17ο αιώνα και μετά, είναι η πιο πιθανή.

06

Κατάλογος παρειακών χαραγμάτων στις επιφάνειες C, D και F της Βραχόσκεπής «Έγκοιλο Α»

Επιφάνεια C (εικ. 4)

- 1: Απόξεση του υποστρώματος με κάθετες γραμμές.
- 2: Επιμήκης γράμμωση που καταλήγει σε γωνία, δημιουργημένη με απόξεση. Ύψος: περίπου 12 εκ.
- 3: Σε σχεδόν κυκλικό πλαίσιο, ωοειδές σχήμα με δύο πόδια που καταλήγουν σε δάχτυλα. Το πάνω μέρος της μορφής είναι σφυρηλατημένο και είναι δύσκολο να αναγνωριστεί: ίσως κεφάλι ζώου. Ύψος περίπου 3,5 εκ. (σχέδιο: εικ. 6.C3).
- 4: Δύο τεθλασμένες γραμμές.
- 5: Στο κέντρο, κυκλικό μοτίβο με υπερκείμενο πλέγμα.
- 6: Κάτω αριστερά, δρεπάνι με γραμμωμένη λεπίδα. Συνολικό μήκος: 9 εκ. περίπου.
- 7: Όρθια ανθρωπόμορφη παράσταση: κύκλος για το πρόσωπο με ένδειξη των ματιών, των φρυδιών, της μύτης και του στόματος. Το σώμα είναι διαγραμματισμένο μέχρι τα γόνατα. Τα πόδια φέρουν υπόδηση. Τα χέρια, τοξωτά σε κάθε πλευρά του σώματος, καταλήγουν σε δάχτυλα. Δύο μικρά φοινικόφυλλα κοσμούν το κεφάλι. Ύψος: 5,5 εκ. περίπου (σχέδιο: εικ. 6.C7).
- 8: Τεθλασμένη γραμμή.
- 9: Επίμηκες, στενό, λοξό περίγραμμα με εσωτερικές γραμμώσεις. Μήκος: 5 εκ. περίπου.
- 10: Ανθρωπόμορφη παράσταση που αποτελείται από ένα στρογγυλό κεφάλι από το οποίο ξεκινούν δύο αποκλίνουσες διπλές γραμμές που συνδέονται μεταξύ τους με σύντομες γραμμώσεις. Τα χέρια ξεκινούν από τα πλαϊνά του κεφαλιού. Ο δεξιός βραχίονας καταλήγει σε δάχτυλα. Ύψος: 3 εκ. περίπου (σχέδιο: εικ. 6.C10).
- 11: Έντονα διαβρωμένο δενδρόσχημο σχέδιο.
- 12: Σχέδιο «πρόσοψης» αποτελούμενο από τρεις παράλληλες γραμμές. Ύψος: 10 εκ. περίπου.
- 13: Τμήμα «πρόσοψης» με τρεις παράλληλες γραμμές πάνω από το σχέδιο 12.
- 14: Τοξωτές γραμμές ή ατελής κύκλος με περίγραμμα που αποτελείται από πολλές επάλληλες γραμμές. Διάμετρος: 6 εκ. περίπου.

Επιφάνεια D (εικ. 5)

- 1: Μεγάλο πρόσωπο με το περίγραμμα του κεφαλιού, δύο μάτια (με ίριδα-κόρη και περίγραμμα του οφθαλμικού κόγχου) και έναν σταυρό που υποδηλώνει το σύμπλεγμα μύτης-φρυδιών.
- 2: Μακρόστενο σχήμα γραμμωμένο με κάθετες, παράλληλα διατεταγμέ-

νες γραμμές το οποίο μπορεί να αναπαριστά καπέλο. Ύψος: περίπου 9 εκ.
3: Ξαπλωμένη ανθρωπόμορφη παράσταση που φοράει φόρεμα και υποδήματα. Αποτυπώνεται ο δεξιός βραχίονας που κάμπτεται και καταλήγει σε δάχτυλα. Στο πρόσωπο απεικονίζονται μόνο τα μάτια. Ένα μοτίβο σε σχήμα δέντρου φυτεύεται στην κορυφή του κεφαλιού (φοινικόφυλλο). Μήκος φιγούρας: περίπου 8 εκ.

4: Όρθια ανθρωπόμορφη παράσταση με τα χέρια υψωμένα. Το σώμα είναι ένα μακρύ τετράπλευρο με διπλή σειρά γραμμώσεων. Το πρόσωπο διακρίνεται δύσκολα: δύο μάτια. Ύψος: περίπου 3 εκ. (σχέδιο: εικ. 6.D4).

5: Κλειστό πλέγμα. Ύψος: περίπου 3 εκ.

6: Δικτυωτή μορφή χωρίς ακριβές περίγραμμα. Ύψος: 3 εκ. περίπου.

Επιφάνεια F

1: Επίμηκες, στενό, κατακόρυφο σχήμα με εσωτερική τεθλασμένη γραμμή (εικ. 3.F1).

Δυναμική ανθρωπίνη παράσταση

Στα τοιχώματα της βραχοσκεπής «Έγκοιλο Α» παρατηρείται παράσταση που αποτελείται από δυναμική ανθρωπίνη μορφή (εικ. 7.6 και 10).

Οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις έχουν όμοια «κόμμωση», βενταλόσχημα άκρα και τονισμένα με γράμμωση χέρια και πόδια. Σχεδιαστικά, πρώτα δημιουργήθηκε η κάτω παράσταση και μετά η επάνω. Στην ανάγνωση, τα διπλότυπα του έμβιου όντος είναι ανόμοια. Η υπερκείμενη παράσταση καταλαμβάνει μεγαλύτερη επιφάνεια από την υποκείμενη και εμφανίζεται με χαρακτηριστικά μεγάλο κεφάλι, μεγάλα αυτιά, πλουσιότερη «κόμμωση», ίσως δύο στόματα, σταυρόσχημη απόδοση των φρυδιών και της μύτης και δύο συστοιχίες σχεδόν παράλληλων χαραξέων, η μία μεταξύ των δύο σκελών και η άλλη κάτω από το αριστερό χέρι. Τα χαρακτηριστικά αυτά τη διαφοροποιούν από την υποκείμενη παράσταση με ιδιαίτερα μικρό κεφάλι. Η σύνδεση των δύο παραστάσεων πραγματοποιείται με τη σχεδιαστική και συμβολική «υπέρθωση» του αριστερού βενταλόσχημου ποδιού της υπερκείμενης στην «κόμμωση» της υποκείμενης, τη χάραξη τεθλασμένης γραμμής μεταξύ των δύο που τις ενώνει και τα κοινά χαρακτηριστικά. Η δυναμικότητα των δύο ανθρωπόμορφων παραστάσεων αντιπροσωπεύει ίσως δύο καταστάσεις του ίδιου έμβιου όντος.

Βραχοσκεπή «Παλαιόχθη»

Στη βραχοσκεπή «Παλαιόχθη» παρατηρήθηκαν παρειακά χαράγματα σε διάφορα σημεία, τα οποία ερμηνεύονται ως σημάδια θησαυρού από τους λαθρανασκαφείς που δρουν στην περιοχή, προξενώντας ανεπανόρθωτες βλάβες στον χώρο. Πρόκειται για αβαθή βραχοσκεπή με κόγχη σε δυσπρόσιτο σημείο του φαράγγιού, με θέαση το φαράγγι του Νικολάου. Αναπτύσσεται κατά μήκος του άξονα ΝΑ-ΒΔ με ΝΔ προσανατολισμό.

Γκριζόμαυρος πίνακας

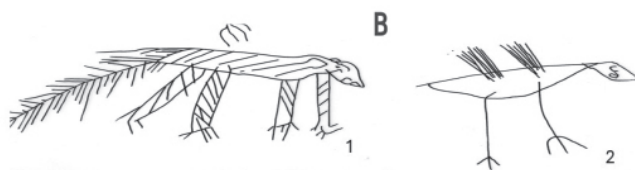
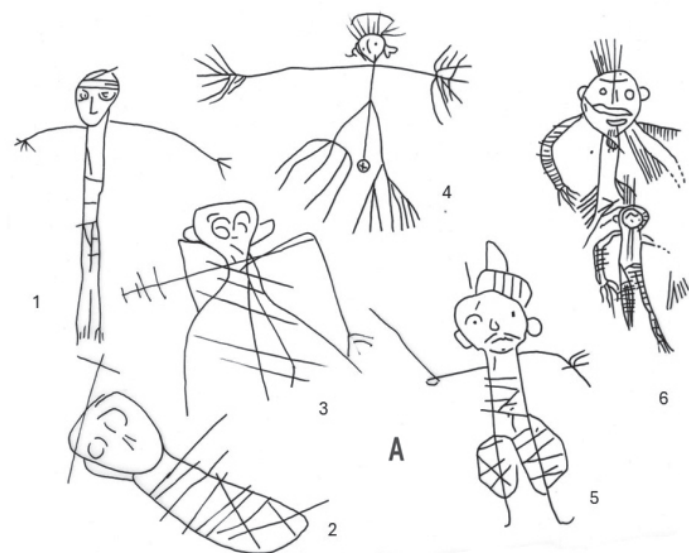
Η σύνθεση του πίνακα, με διαστάσεις 0,55x0,18 μ. περίπου, αναπτύσσεται στη μαυρισμένη επιφάνεια της αβεστολιθικής παρειάς (εικ. 1). Τα αποσπασματικά σχέδια στη βάση του πίνακα φανερώνουν βίαιη, ανθρωπογενή ή γεωλογική, απόσπαση του κάτω τμήματος. Η τεχνική της χάραξης χαρακτηρίζεται από την επιφανειακή γραμμική απόξεση της γκριζόμαυρης κρούστας με λεπτή αυλάκωση. Η χάραξη αφαιρεί την επιφανειακή μαυρισμένη κρούστα και εμφανίζεται το φυσικό ερυθρώπο χρώμα του βράχου. Η αντίθεση που δημιουργείται έχει ως αποτέλεσμα τα σχήματα να είναι ευδιάκριτα. Σχεδιαστικά κυριαρχεί η ευθεία γραμμή. Η καμπύλη γραμμή εφαρμόστηκε μόνο στις επιγραφές. Η σύνθεση, με τη σημερινή της μορφή, δείχνει δυσανάγνωστη, ιδιαίτερα στο κέντρο του πίνακα. Ο σκοπός κάθε νέας

07

Σχεδιαστική αποτύπωση ανθρωπόμορφων (Α) και ζωόμορφων (Β) παρειακών χαραγμάτων στη βραχοσκεπή «Παλαιόχθη». Σχέδιο: Ph. Hameau.

08α-δ

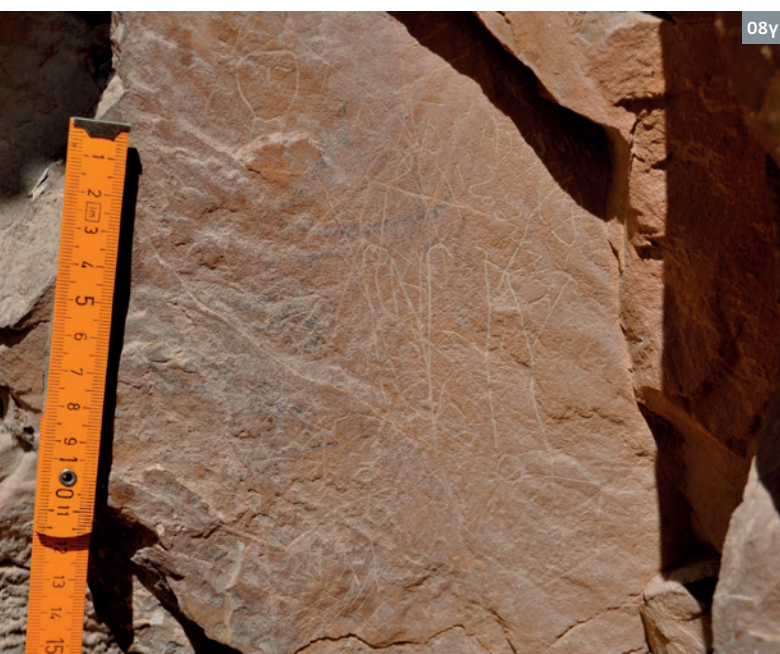
Παρειακά χαράγματα σε ερυθρώπες επιφάνειες στη βραχοσκεπή «Παλαιόχθη». Φωτ.: Ι. Μάνος.

08a

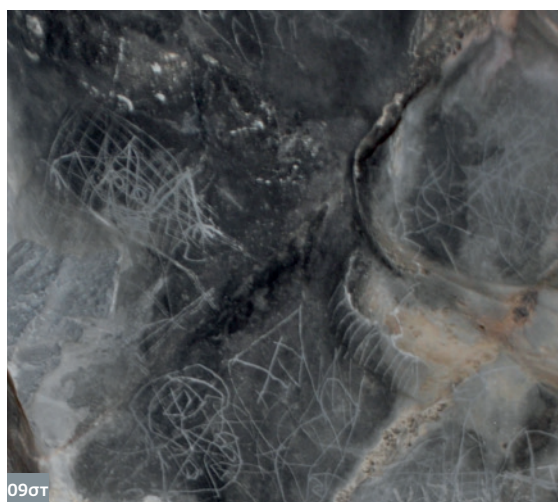
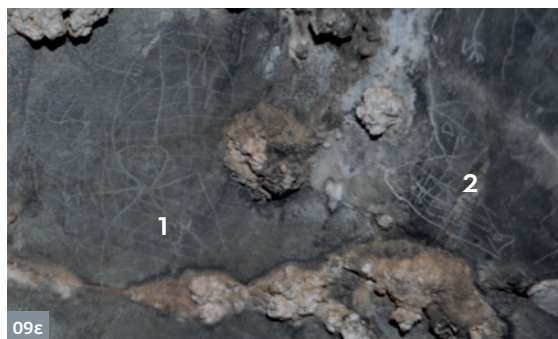
08β

08γ

08δ

δημιουργίας είναι η σηματοδότηση της επίσκεψης στον χώρο και όχι η αλλοίωση των προγενέστερων. Τα σχέδια, εξάλλου, δεν καταστρέφουν σκόπιμα καμία προγενέστερη δημιουργία. Ωστόσο, η έντονη επικάλυψη δυσκολεύει την ανάγνωση των παλαιότερων σχεδίων.

Στον πίνακα αναγνωρίζονται τα θέματα: ανθρωπόμορφη παράσταση, αλφαριθμητική απόδοση, δενδρόσχημα και πλέγματα, σύντομες τεθλασμένες γραμμές, συστοιχίες από παράλληλες ευθείες γραμμές και χαράξεις χωρίς εμφανή οργάνωση.

Η μορφή αποδίδεται με επίμηκες κεφάλι και μάτια, το σώμα με δύο γραμμές που συνδέονται με γραμμώσεις, τα χέρια σε έκταση, με δάχτυλα ενδεχομένως στο αριστερό (εικ. 1.1 και 7.Α1). Οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις μπορούν να ποικίλλουν ως προς τις μορφές και τον βαθμό σχηματοποίησης, χωρίς ωστόσο να αποτελούν χρονολογικό κριτήριο, καθώς ο βαθμός σχηματοποίησης εξαρτάται αποκλειστικά από τις ικανότητες και τη θέληση του κάθε δημιουργού.

Οι επιγραφές αποτυπώνουν δυσανάγνωστες λέξεις και χρονολογίες και ευανάγνωστα τις χρονολογίες «1934», «1894», «22 έτος 1873» (εικ. 1.2) και «1870» με αραβικούς αριθμούς.

Στη δεξιά πλευρά του πίνακα διακρίνεται παράσταση που αποτελείται από τετράπλευρο πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι χαραγμένο σταυρόσχημο πλέγμα. Οι ακρινές κάθετες γραμμές του πλαισίου προεκτείνονται προς τα κάτω και απολήγουν σε βενταλόσχημα άκρα (εικ. 1.4).

Στο κέντρο του πίνακα χαράχθηκε μακρόστενο και κάθετο περίγραμμα, το εσωτερικό του οποίου τονίστηκε με σταυρόσχημο πλέγμα (εικ. 1.5).

Στον πίνακα κυριαρχούν συστοιχίες από παράλληλες ευθείες χαράξεις σε οριζόντια, κάθετη και διαγώνια διάταξη. Η συστοιχία των τριών οριζόντιων χαράξεων σε αραιή διάταξη, στο επάνω μέρος του πίνακα, καταλαμβάνει σε πλάτος τα 2/3 του πίνακα.

Τα χαράγματα χωρίς εμφανή οργάνωση είναι πολυάριθμα. Ο βαθμός της επικάλυψης είναι έντονος και δημιουργείται η εντύπωση ότι έγιναν για να «σβήσουν» προηγούμενα σχήματα. Ωστόσο, η συστηματική επανάληψή τους σε διάφορες θέσεις τα κατατάσσει στα βασικά στοιχεία της ιστορικής γραμμικής έκφρασης.

Ερυθρωπές παρειές

Ο βράχος είναι κόκκινος από τη φυσική οξείδωση. Παρατηρούνται ομάδες σχεδίων της σύγχρονης περιόδου.

— Ανοιχτό πλέγμα που συνδέεται με τεθλασμένη γραμμή (εικ. 8α).

— Τρεις λατινικοί σταυροί. Η ευθυγράμμιση είναι λοξή λόγω της λοξής ρωγμής του υποβάθρου (εικ. 8β).

— Κεφάλι και λαιμός μορφής. Υποδεικνύονται τα δύο μάτια και η μύτη. Δύο γραμμές με καμπυλωτά άνω άκρα (σχήμα μπαστουνιού). Άλλες λοξές γραμμές και ένας μικρός κύκλος συνδέονται με αυτές. Στη βάση της παρειάς, ένα δενδρόσχημο ή φοινικόμορφο μοτίβο (εικ. 8γ).

— Ανθρωπόμορφη παράσταση. Ύψος: περίπου 6 εκ. Το πρόσωπο φέρει μάτια, μύτη, στόμα, διπλόγραμμο μουστάκι και αυτιά. Στο κεφάλι είναι τοποθετημένο λοξά ένα μικρό κάλυμμα. Το σώμα σχηματίζεται με δύο κάθετες καμπυλωμένες γραμμές για να αποδοθούν τα πόδια. Δύο προεξοχές στους μπρούς υποδηλώνουν φαρδύ παντελόνι. Ο κορμός φέρει γραμμώσεις. Τα χέρια αποδίδονται με δύο οριζόντιες γραμμές που καταλήγουν σε δάχτυλα. Μια λοξή γραμμή στο δεξιό χέρι ίσως αναπαριστά μπαστούνι (εικ. 8δ και 7.5).

Κόγχη

Τα παρειακά χαράγματα γίνονται με επιδερμική χάραξη της γκριζόμαυρης επιφάνειας του υπόβαθρου με λεπτή μεταλλική αιχμή. Η αντίθεση που δημιουργείται με το ανοιχτό χρώμα του βράχου το οποίο αποκαλύπτεται από τη χάραξη επιτρέπει την ορατότητα των σχημάτων. Τα περισσότερα παρειακά χαράγματα είναι συ-

09α-ζ

Παρειακά χαράγματα στις παρειές της κόγχης της βραχοσκεπής «Παλαιόσχηθ». Φωτ.: Ι. Μάνος.

νήθη πλέγματα, ανοιχτά (χωρίς περιγράμματα) ή κλειστά, που συνοδεύουν μορφές της όψιμης περιόδου. Οι δημιουργοί τους δεν απεικονίζουν νέες ανθρώπινες ή ζωικές μορφές, αλλά αποδέχονται εκείνες που έχουν ήδη χαραχθεί. Μέσα στα πλέγματα, βλέπουμε μερικές φορές τεθλασμένες γραμμές, σχέδια που ενδεχομένως σχετίζονται με τα άτομα.

Οι ανθρώπινες μορφές αναπαρίστανται με διάφορους τρόπους. Η επανάληψη των σταυρών είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη: στη μύτη και τα φρύδια της μορφής (εικ. 9ε.2), στην κορυφή της μορφής (εικ. 9β και 7α.2), στα γεννητικά της όργανα (εικ. 9ζ και 7α.4). Ο σταυρός φαίνεται να χρησιμοποιείται ως αποτροπαϊκό σύμβολο για να ξορκίσει το κακό και όχι ως σύμβολο πίστης. Οι ανθρώπινες μορφές συνοδεύονται από τεθλασμένες γραμμές.

Κατάλογος παρειακών χαραγμάτων της κόγχης

- «Ακτινωτό» ή «ηλιόμορφο» σχέδιο δίπλα σε δικτυωτό σχήμα. Ύψος: 7 εκ. περίπου (εικ. 9α).
- Ξαπλωμένη ανθρωπόμορφη παράσταση με κεφάλι και μάτια, όπου το σώμα έχει σχεδιαστεί με δύο αποκλίνουσες μακριές γραμμές με εσωτερικές γραμμώσεις. Τα άκρα είναι ελάχιστα ορατά. Ύψος: 4 εκ. περίπου. Η μορφή δείχνει να επικάθεται σε άλλα σχέδια. Εγγράφεται στο κάτω μέρος ενός πλαισίου με υπερκείμενο δεύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο έχει χαραχθεί λατινικός σταυρός. Η κατακόρυφη κεραία του σταυρού φτάνει μέχρι το σώμα της μορφής. Ένα πλέγμα χωρίς περίγραμμα υποβαστάζει το πλαίσιο με τη μορφή. Η ανθρωπόμορφη παράσταση επικαλύπτεται από το ήμισυ δικτυωτού σχεδίου ζωγραφισμένου με ράβδο βαφής (εικ. 9β).
- Ακτινωτό ρομβόσχημο σε συνδυασμό με μικρή τεθλασμένη γραμμή (εικ. 9γ.1).
- Δικτυωτό σχέδιο χωρίς περίγραμμα (εικ. 9γ.2).
- Πτηνό, με το κεφάλι προς τα δεξιά. Τα επιμήκη πόδια καταλήγουν σε δάχτυλα. Τα φτερά αποδίδονται με δύο δέσμες κοντών γραμμών. Ύψος: 6,5 εκ. περίπου (εικ. 9γ.3).
- Τετράποδο, με κεφάλι προς τα δεξιά και ουρά σε σχήμα φτερού ή φοινικόφυλλου. Τα τέσσερα πόδια αποδίδονται με περίγραμμα και γραμμώσεις στο εσωτερικό και καταλήγουν σε πολλά δάχτυλα. Μήκος: 7 εκ. περίπου (εικ. 9δ.1).
- Σχήμα δύσκολο να ερμηνευθεί: ίσως ριγωτό σώμα ζώου με δύο αυτιά. Πολλές γραμμές τέμνονται στο μακρόστενο σχήμα (εικ. 9δ.2).
- Ανθρωπόμορφη παράσταση. Ύψος: 4 εκ. περίπου. Το κεφάλι φέρει μάτια, σύμπλεγμα μύτης-φρυδιών και αυτιά με διαχωρισμό του λαιμού. Το σώμα αποδίδεται με δύο αποκλίνουσες γραμμές. Τα χέρια ξεκινούν από τον λαιμό, σε πλήρη έκταση με ραβδωτή απόληξη το δεξιό, ενώ το αριστερό λυγίζει στον αγκώνα προς τα κάτω και καταλήγει σε δάχτυλα. Η φιγούρα είναι τοποθετημένη πάνω σε πλέγμα με καμπύλο περίγραμμα (εικ. 9ε.1).
- Ανθρωπόμορφη παράσταση. Ύψος: περίπου 4 εκ. Το τετράγωνο κεφάλι έχει δύο μάτια και σύμπλεγμα μύτης και φρυδιών με τη μορφή λατινικού σταυρού του οποίου η κατακόρυφη κεραία φτάνει μέχρι τη βάση της φιγούρας. Διαχωρίζεται ο λαιμός. Το σώμα αποδίδεται με τριγωνικό περίγραμμα γεμισμένο με πλέγμα (εικ. 9ε.2).
- Ανθρώπινη μορφή εγγεγραμμένη σε κλειστό πλέγμα. Αποδίδεται με το κεφάλι που φέρει δύο στρογγυλά μάτια. Δύογωνιώδεις βραχίονες που καταλήγουν σε δάχτυλα εκτείνονται από το κάτω μέρος του κεφαλιού. Μια τεθλασμένη γραμμή εκτείνεται από το κεφάλι προς τα δεξιά (εικ. 9στ).
- Νηματοειδής ανδρική μορφή. Το κεφάλι φέρει μάτια και μύτη. Τα μαλλιά αποδίδονται με μικρές ακτινωτές γραμμές. Η καμπυλωτή γραμμή επίστεψης αναπαριστά ίσως κόμωση ή φωτοστέφανο. Το ανδρικό μόριο είναι μακρύ και καταλήγει σε μικρό κύκλο με εγγεγραμμένο σταυρό. Τα χέρια είναι τεντωμένα σε έκταση και καταλήγουν σε υπεράριθμα δάχτυλα. Τα κάτω άκρα καταλήγουν σε μακριά, επίσης υπεράριθμα δάχτυλα. Στο ύψος του δεξιού ώμου χαράσσεται κάθετα τεθλασμένη γραμμή (εικ. 9ζ).

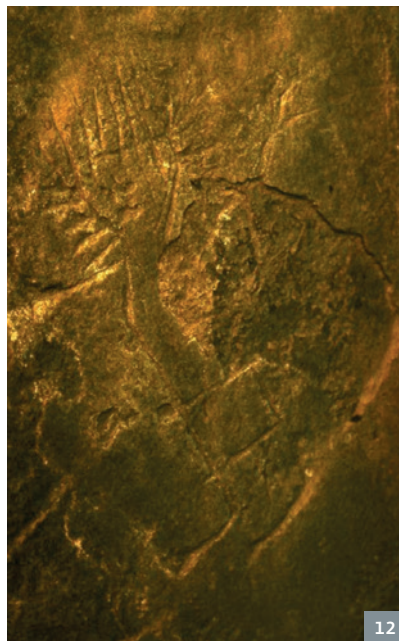
10

Διαδική ανθρωπινή παράσταση στη βραχοσκεπή «Έγκοιλο Α». Φωτ.: Αρχείο ΥΠΠΟ/ΕΠΣ.

11

12

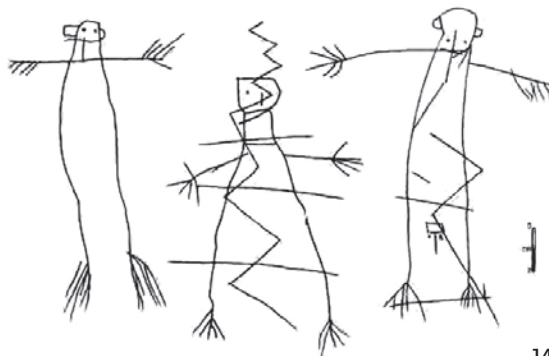

11
Πίνακας γραμμικής σχηματικής
έκφρασης, θέση Zatriq,
Κοσσυφοπέδιο (Krasniqi 2016).

12
Ανθρωπόμορφη παράσταση
με κόμμωση στο σπήλαιο
«με τις χαράξεις». Κοινότητα
Cămpeni, Περιφέρεια Bihor,
Ρουμανία (Cârciutaru 2010).

13
Πίνακας γραμμικής σχηματικής
έκφρασης, βραχοσκεπή II
Cavone, Spinazzola-Bari, Ιταλία
(Colombo κ.ά. 2012).

14
Ανθρωπόμορφες παραστάσεις
από την κοιλάδα Peyra Escrita,
Βράχος Α, Ανατολικά Πυρηναία
όρη, Γαλλία. Σχ.: J. Abelanet
(1990) (Hameau 2015).

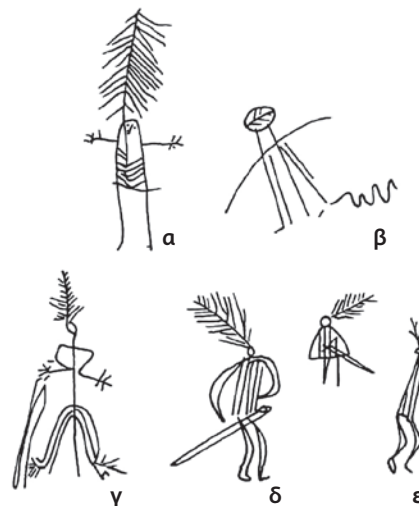

14

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η γραμμική, σχηματική απόδοση των παραστάσεων στις βραχοσκεπές της Αριδαίας παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή που συναντάται στη δυτική Μεσόγειο (Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία) ή παρατηρείται και σε άλλες χώρες, όπως στη Ρουμανία (εικ. 11–15). Πρόκειται για παραστάσεις χαραγμένες στις παρειές βραχοσκεπών ή σπηλαιών. Στη διάρκεια του χρόνου, οι δημιουργοί δίλωσαν το πέρασμά τους με σχηματικά σύμβολα ή επιγραφές. Οι σχηματικές απεικονίσεις δεν είναι απαραίτητα προγενέστερες της γραφής. Πρόκειται για δύο διαφορετικούς τρόπους έκφρασης που μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναλλακτικά από τους ίδιους δημιουργούς.

Κάθε πίνακας είναι μοναδικός και φέρει σύμβολα τα οποία, αν και διακριτά, σχετίζονται μεταξύ τους, δημιουργώντας μια σχηματική έκφραση μέσω της εφαρμογής ενός συντακτικού μηχανισμού που συνδέει τα σχέδια μεταξύ τους. Κάθε πίνακας έχει περισσότερους από έναν δημιουργούς. Όπως και σε πολλές άλλες τοποθεσίες, τα παρειακά χαράγματα στο φαράγγι Νικολάου απεικονίζουν διάφορα άτομα, μόνα τους ή σε συνδυασμό με σχέδια «προστιθέμενης αξίας». Τα ζωόμορφα σχέδια είναι σπάνια. Γύρω και μερικές φορές πάνω σε αυτές τις μορφές έμβιων όντων, διαπιστώνονται πολυάριθμες γραμμές και ανοικτά και κλειστά πλέγματα. Τα παρειακά χαράγματα της μελέτης ανήκουν στην τελευταία περίοδο της γραμμικής σχηματικής έκφρασης. Από τον 17ο αιώνα και μετά, εμφανίστηκαν επίσης επιγραφές με ονόματα και ημερομηνίες δίπλα στις μορφές. Ωστόσο, διατηρούνται τα γεωμετρικά, δένδρoμορφα, φοινικόμορφα και δικτυωτά σχέδια, καθώς και τα άτομα. Το τέλος του 19ου αιώνα ήταν η πιο παραγωγική περίοδος για τις αλφαριθμητικές επιγραφές στις βραχοσκεπές του φαραγγιού Νικολάου της Αριδαίας.

15

Ανθρωπόμορφες παραστάσεις με φοινικόφυλλο στο κεφάλι: α. Peyra Escrita Ζώνη Α (Ανατολικά Πυρηναία όρη), β. Petra Scripta (Ανατολικά Πυρηναία όρη), γ και δ. Όρος Βέγο (Αλπ–Μαριτίμ), ε. Cap Sicié (Βαρ), Γαλλία (Hameau 2015).

Σημειώσεις

- 1 SAM (Systèmes Artificiels à Mémoire).
- 2 D'Errico 1998.
- 3 Cauvin 1997.
- 4 Hameau 2002.
- 5 Abélanet 1986. Campmajo 2008. Hameau 2001.
- 6 Hameau 2015.
- 7 Έκθεση αυτοψίας σε σπήλαια των Λουτρών Λουτρακίου του Δήμου Αριδαίας Νομού Πέλλας, του γεωλόγου Μάρκου Βαξεβανόπουλου και

των αρχαιολόγων Ελένης Κλινάκη, Αναστάσιου Σύρου και Ευαγγελίας Αλβανού (Αρχείο Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας–Σπληαιολογίας Βόρειας Ελλάδας).

- 8 Τις πληροφορίες για το «Αγίασμα» της Αρκουδοσπηλιάς μάς τις έδωσε ο κ. Κώστος Δήμος, ορειβάτης στην Αριδαία, ο οποίος μας οδήγησε επίσης στις βραχοσκεπές με τα παρειακά χαράγματα. Τον ευχαριστούμε θερμά.
- 9 Η αποτύπωση των σχεδίων έγινε με βάση τις φωτογραφίες. Για τον λόγο αυτό, ενδέχεται να μην έχουν αποτυπωθεί ορισμένες λεπτομέρειες των παρειακών χαραγμάτων.

Βιβλιογραφία

- Abélanet 1986: Abélanet J., *Signes sans paroles. Cent siècles d'art rupestre en Europe occidentale*, Hachette, Paris 1986.
- Campmajo 2008: Campmajo P., *Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) de la fin de l'Âge du fer à l'époque contemporaine – Corpus – Approches chronologique, spatiale et culturelle*, διδ. διατρ., École des hautes études en sciences sociales, Toulouse 2008.
- Cârciumar 2010: Cârciumar M., «Contributions à la connaissance de l'art pariétal préhistorique de Roumanie», *Annales d'Université «Valahia» Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire* 12/1 (2010), σ. 39–83. DOI: <https://doi.org/10.3406/valah.2010.1044>
- Cauvin 1997: Cauvin J., *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture: la révolution des symboles au Néolithique*, εκδ. Flammarion, Paris 1997.
- Colombo κ.ά. 2012: Colombo M./Serradimigni M./Grifoni R., «Le ricerche e le incisioni rupestri in Località Il Cavone (Spinazzola-BA)», 2012.
- D'Errico 1998: D'Errico F., «Palaeolithic origins of artificial memory systems: an evolutionary perspective», στο C. Renfrew / C. Scarre (επιμ.), *Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage* (McDonald Institute Monographs), Cambridge 1998, σ. 19–50.
- Hameau 2001: Hameau Ph., «L'art schématique linéaire dans le Sud-Est de la France», *Anthropologie* 105 (2001), σ. 565–610.
- Hameau 2002: Hameau Ph., *Passage, transformation et art schématique: l'exemple des peintures néolithiques du sud de la France* (British Archaeological Reports, 1044), Oxford 2002.
- Hameau 2015: Hameau Ph., «La longue tradition graphique: l'expression schématique aux époques historiques», *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* (2015), σ. 167–180.
- Krasniqi 2016: Krasniqi Sh., «The Filiform Rock Art from Kosovo», στο F. Coimbra / U. Sansoni (επιμ.), *Post-Palaeolithic Filiform Rock Art in Western Europe: Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1–7 September 2014, Burgos, Spain)*, Archaeopress, 2016, σ. 67–76. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.15136022.11>
- Pilavaki 2014: Pilavaki S., «A Proposed Chronology for a Rock Art Complex in Northern Greece», *Time and Mind* 7 (2014), σ. 71–87. DOI: <https://doi.org/10.1080/1751696X.2013.876303>